

Ficțional și sacru. Repere semantice și pragmatice

Ștefan OLTEAN

*The paper proposes a semantic and pragmatic view of fictionality, starting from the prototypical case of narrative fiction. As a start, two major conceptualizations are described – a **referential** one and a **pragmatic** one –, and then the role of both pragmatic and referential factors in determining the nature of this category is addressed. Within this framework, the sacred texts are also briefly discussed. The paper concludes that the latter are in principle nonfictional, given the absence of fictional intentions on the part of their authors. However, such texts allow a nonreferential treatment; this does not entail a typological change, but merely reflects an attitude of the readers.*

Keywords: fiction making, make-belief, fictive intent, intensional, referential, sacred

1. La unul dintre poli se situează conceptualizări care abordează problema mărcilor semantice ale ficționalității din unghiul relevanței lor referențiale și pragmatice, iar pertinenta acestor demersuri a fost recent evaluată de Mary Galbraith (1995). Unii cercetători, în urma analizei *discursului indirect liber* (DIL) și a *narațiunii impersonale*, conchid că narațiunea ficțională trebuie pusă pe seama funcției *constitutive* sau *poetice* a limbajului, diferită de funcția sa ‘asertorică’, comunicativă (Flundernik, 2003; Galbraith 1995), definită prin intenția de a provoca un comportament adecvat al interlocutorului. Narațiunea ficțională nu s-ar conforma uzului comunicativ al limbajului, în această concepție. Totodată, ea este *nonexpresivă*, susține Banfield (1982), care o deosebește, pe baza prezenței sau absenței anumitor mărci lingvistice (spre exemplu, structuri expresive – exclamații, insulte, întrebări, repetiții –, pronume personale, deictice, timpuri verbale, elemente lexicale specifice), de *discurs* (categorie comunicativă și expresivă). După cum demonstrează și Kuroda (1976), în forma sa impersonală (narațiunea omniscientă la persoana a treia), enunțurile nu emană de la un narator sau vreun personaj și nu pot fi puse pe seama vreunui act mental intențional al acestuia, care ar reclama o marcă la persoana întâi. Cu alte cuvinte narațiunea creează cunoașterea unui eveniment sau a unei *realități ficționale* – o *lume imaginară* – prin evocarea unui *obiect intensional* (adică, nonexistent, imaginar) în conștiința lectorului. Funcția *poetică* sau *constitutivă* creează, în această concepție, *realitatea ficțională a povestirii*. A nu se crede, însă, că este respinsă esența comunicativă a limbajului și a narațiunii prin această conceptualizare, nici realitatea pragmatică a autorului și a cititorului, pentru că se acceptă faptul că narațiunea ficțională este comunicativă prin aceea că

semnificația ei se actualizează prin lectură; doar că anumite particularități lingvistice ale acesteia nu se întâlnesc în uzul comunicativ obișnuit al limbii.

Ideile reprezentanților teoriei poetice a narațiunii contrastează cu acelea ale altor naratologi. Ele sînt totuși provocatoare, relevînd aspecte fenomenologice interesante ale narațiunii, cum ar fi posibilitatea acesteia, subliniată de Galbraith (1995: 32), de a „spune multe lucruri fără ca ele să fie rostite de cineva din interiorul ficțiunii” (tr. n. – Ș.O.).

Mai jos redăm cîteva pasaje în discursul indirect liber delectate din autori englezi și traduse în limba română, care se pare că nu au nici un emițător, singura lor funcție fiind aceea de a exprima gîndurile sau perspectiva personajului, sau conștiința spontană noreflexivă (ii) a acestuia (v. Oltean, 1993; 2003):

i. [a] She sat at the window watching the evening invade the avenue...

[b] *Few people passed. [c] The man out of the last house passed on his way home; she heard his footsteps . . . crunching on the cinder path before the new red houses. [d] One time there used to be a field there in which they used to play every evening with other people's children. . . . [e] Her father used often to hunt them in out of the field with his blackthorn stick* (Joyce 1965 [1915]: 36).

[a] Ședea la fereastră și privea cum se lăsa seara peste stradă.

[b] *Puțină lume trecea. [c] Bărbatul din ultima casă trecea în drumul lui spre casă; îi auzi pașii... scîrțîind pe aleea cu zgură din fața caselor noi, roșii. [d] Pe vremuri era un cîmp acolo, unde se jucau în fiecare seară cu copiii altora... [e] Tatăl ei avea obiceiul să-i gonească înăuntru de pe cîmp, fugărindu-i cu bățul lui de lemn de corn.*

ii. Her cousin sat motionless. *Somehow she was aware that his face was red.* (Lawrence, 1934 [1915]: 108, *The Rainbow*).

Vărul său stătea nemișcat. *Pe undeva era conștientă că era roșu la față.*

iii. [a] *Tomorrow was Monday.* [b] *Monday, the beginning of another school-week* (Lawrence 1977 [1921]: 216).

[a] „*Mîine urma să fie luni.* [b] *Luni, începutul unei alte săptămîni de școală!*”

2. La celălalt pol se situează conceptualizări după care ficționalitatea este o categorie complexă din punct de vedere pragmatic și comunicațional, în a cărei producere un rol determinant revine contextului extralinguistic. Asemenea poziții sînt exprimate în cadrul analizei discursului (v. Teun A. van Dijk, 1975; Siegfried Schmidt 1982), precum și în cadrul teoriei actelor de vorbire (v. John Searle, 1979 [1975], Marie Louise Pratt, 1977; Sandy Petrey, 1990; Oltean, 1999). În pofida deosebirilor care separă aceste conceptualizări, cercetătorii susțin că natura ficționalității nu este determinată de referent sau de proprietățile textuale, ci de factori pragmatici, cum ar fi

emițătorul, receptorul sau tipul de act comunicativ. A nu se acorda importanță prioritară dimensiunii pragmatice, ci proprietăților textuale sau factorilor semantici echivalează, după Schmidt (1982: 90), cu o *eroare ontologică*, dat fiind că ficționalitatea se constituie prin *operații* efectuate de subiecți umani asupra proprietăților structurale și nu prin acestea din urmă luate izolat.

3. Există și o direcție mentalistă, în conformitate cu care fiecare narațiune, fie literară, fie neliterară (spre exemplu, istoria), este nonreferențială, deoarece conține configurații imaginare de evenimente; toate narațiunile ar fi, prin urmare, în mod necesar ficționale (v. teza *ficționalității inevitabile a tuturor narațiunilor*). În conformitate, însă, cu Paul Ricoeur (1984), configurațiile ‘imaginare’ introduse prin selecțiile și procesele de organizare pe care le presupune actul configurațional (punerea în intrigă [‘*emplotment*’]) nu ar fi mărci ale ficționalității. Ele scot, însă, narațiunea de sub incidența referențialității și o plasează sub aceea a reconfigurării, narațiunea, inclusiv cea istorică, situându-se sub categoria lui ‘standing for’ sau ‘taking the place of’, evenimentele relatate depinzând de *reprezentările* autorilor despre evenimentele reale, neconfundându-se cu acestea din urmă.

4. Conceptualizarea pragmatică a ficționalității este într-un totuși justificată pentru că natura actului comunicativ este responsabilă de proprietățile formale și de caracterul intensional, nonreferențial al construcțiilor textuale, dar rolul acestora din urmă nu poate fi în nici un caz neglijat. În conformitate cu Ryan (1991: 73), funcția de comunicare a unui enunț poate fi specificată, printre altele, prin intermediul categoriilor ilocuționare (spre exemplu, *asertiune, ordin, întrebare, promisiune*). Sînt, însă, asemenea categorii pragmatice relevante pentru descrierea ficționalității? Searle (1979) respinge ideea că discursul ficțional reprezintă o modalitate ilocuționară particulară a limbii, enunțurile sale nefiind justificate epistemologic de către autor, ele neavînd forță ilocuționară, spre exemplu forță *asertorică*, și necontînd, ca atare, ca acte cu relevanță socială sau comunicațională, cum este cazul în uzul nonliterar al limbajului (cu alte cuvinte, autorul nu este garantul adevărului enunțurilor produse). Searle consideră, în schimb, că ficțiunea constă din acte ilocuționare *pretinse* sau *simulate*, create de autor prin producerea unor acte ilocuționare corect constituite (enunțurile sînt construite corect grammatical și lexical), a căror referință este, însă, suspendată. Autorul adoptă, totuși, o atitudine ilocuționară față de discursul ficțional, susține Searle, prin invocarea unor *convenții orizontale*, care suspendă *convențiile verticale* ce instituie referința. În consecință, abordarea searliană explică ficționalitatea prin intermediul *intențiilor auctoriale*, acestea fiind esențiale pentru invocarea convențiilor orizontale.

O asemenea noțiune nu este, însă, total lipsită de probleme pentru că nu poate da seama de unele asertiuni simulate care nu sînt ficționale, cum ar fi imitațiile parodice sau ironice ale unor acte conversaționale sau discursive cotidiene (ale unei cunoștințe, spre exemplu), care nu sînt menite să înșele interlocutorul (cu alte cuvinte, nu sînt

minciuni), dar totuși nu sînt ficționale. Currie (1990; 2010) conchide că teoria ficțiunii ca act simulat este greșită și că autorul face mai mult decît să pretindă că înfăptuiește o aserțiune. El propune o explicație a ficțiunii ca un tip de act ilocuționar particular, alternativă a aserțiunii, situat pe picior de egalitate cu aceasta. Gestul este întru totul justificat, de vreme ce ficționalitatea operelor literare depinde de ficționalitatea enunțurilor care o compun. Astfel înțeleasă, ficționalitatea prezintă, la rîndul ei, două aspecte fundamentale: unul *intențional* (este produsul unui tip particular de act comunicativ: *act de ficționalizare* [‘fiction-making’] din partea autorului) și, respectiv, unul *intensional* (enunțul trebuie să nu fie adevărat în lumea reală). Primul aspect se asociază cu intențiile autorului sau cu atitudinea particulară pe care acesta o adoptă față de povestire, atitudine numită *implicare imaginativă* [‘make-believe’] (Currie 1990: 18). Cu alte cuvinte, autorul intenționează ca cititorul să își imagineze că povestirea relatată nu este adevărată în lumea reală, ci în lumi posibile sau imagineare. Dacă cititorul recunoaște intenția autorului, atunci el nu va credita enunțurile ficționale ca fiind adevărate, ci *ca și cînd acestea ar fi adevărate*, implicarea imaginativă desemnînd un tip diferit de atitudine propozițională (atitudine adoptată față de propoziții), diferită, spre exemplu, de convingere sau dorință.

Ideea că autorul intenționează să îl implice imaginativ pe cititor în povestire ocupă un loc central în această concepție despre ficțiune. Ea repune pe rol intenția auctorială sub forma *intenției ficționale* [‘fictive/fictional intent’], factor *constitutiv* al comunicării de tip fictional; aceasta determină natura *intensională, nonreferențială* a construcției textuale și *jocul imaginativ*, a cărui structură este în parte dictată de text. Ficțiunea devine astfel un act comunicativ. Ea presupune o intenție din partea autorului, anume intenția de a-l implica imaginativ pe cititor cu privire la conținutul povestirii sau, în formularea lui Nicholas Rescher (1996: 33), aceea de a-l determina să accepte povestirea ca „un produs al imaginației”.

Ca act de comunicare, ficțiunea prezintă structura generală a actelor de vorbire, modelul preferat de Currie pentru descrierea acestuia fiind oferit de Paul Grice (1968, 1982). Modelul în discuție definește semnificația în termeni *intensionali*: a spune că x (o propoziție, o expresie lingvistică) semnifică p înseamnă că locutorul se referă la ceva prin x , care la rîndul său este echivalent cu a spune că locutorul scontează, prin întrebuințarea lui x , să producă un anumit efect asupra interlocutorului prin recunoașterea de către acesta a intenției sale ca x să fie considerat drept dovadă pentru p și, mai mult decît atît, el intenționează ca recunoașterea intenției sale de către interlocutor să aibă un rol determinant în realizarea efectului urmărit (vezi și Ryan, 1991: 69; Chierchia și McConnell-Ginet, 2000). În mod similar, autorul unei ficțiuni intenționează ca cititorul să adopte o atitudine de implicare imaginativă față de text sau, mai degrabă, față de enunțurile acestuia prin recunoașterea de către cititor a intenției în discuție. Cum se realizează, însă, această recunoaștere? Ea presupune, printre altele, recurgerea la mijloace specifice, o manieră particulară de a scrie sau natura spectaculară a povestirii, sau, pur și simplu, faptul că opera va fi prezentată și

vîndută ca ficțiune. Intenția autorului este deci încifrată în text, iar cititorul o va recunoaște în virtutea competenței sale lingvistice și culturale.

Prin urmare, un factor constitutiv al ficționalității este de natură *pragmatică*. El privește intențiile autorului și prevede că un enunț sau text, pentru a fi ficțional, trebuie să fie produsul unui *act de ficționalizare* [‘fiction-making’]. Condiția pragmatică este, însă, în principiu, insuficientă, fiind doar parțial garantul atitudinii de implicare imaginativă pe care cititorul o adoptă față de povestire. O condiție suplimentară, de natură semantică sau referențială, se cere de asemenea îndeplinită. Ea vizează raportul dintre ceea ce se relatează și ceea ce există și prevede ca evenimentele descrise să nu fie adevărate în lumea reală, ci numai în alte cadre de referință sau în lumi posibile (vezi și Ryan, 1991; și Oltean, 2005, unde se reevaluează rolul referențialității textuale). Cu alte cuvinte, discursul ficțional este în mod necesar *intensional*, enunțurilor sale neatribuindu-li-se valori de adevăr în lumea reală, ci în lumi imaginare.

Proliferarea însă a conceptualizărilor exclusiv pragmatice ale ficționalității impune prudență în examinarea condiției semantice sau referențiale pentru stabilirea cu precizie a relevanței acesteia în cazul ficțiunii. Problema se reduce, în esență, la răspunsuri date următoarelor întrebări: Se poate oare vorbi de ficțiune în absența intenției ficționale a autorului? Este natura intensională, nonreferențială a enunțurilor o proprietate *sine qua non* a ficțiunii?

Prima întrebare repune pe rol teza fundamentală a teoriilor poetice ale narațiunii, în conformitate cu care, după cum am văzut, opera narativă, în absența vreunei intenții de comunicare, creează o realitate ficțională prin simplul fapt că enunțurile ei, în virtutea ‘funcției lor obiective’, evocă o semnificație în conștiința celui care le percepe (Kuroda 1976).

Dacă nu există, însă, nici un fel de intenție de comunicare, atunci judecățile autorului pur și simplu nu mai contează, iar ficționalitatea se reduce la atitudinea cititorilor. O asemenea tendință se bazează pe interesul firesc al cititorului în povestirea în sine, în detrimentul actului de relatare, și caracterizează *teoriile referențiale ale ficționalității*, care caută să explice natura ficțiunii în termenii relației dintre construcțiile textuale și lumea reală. Dat fiind că această relație poate fi interpretată diferit de către autor și de către cititor, un text menit a fi nonficțional poate fi receptat ca fiind ficțional și invers. În consecință, în această conceptualizare, ficționalitatea devine o „proprietate variabilă istoric determinată”, după cum susține și Thomas Pavel (1986: 80; tr. n. – Ș.O.), care explică ficționalizarea miturilor în Grecia antică prin diminuarea treptată a credinței în zei, fenomen care a condus la suspendarea legăturii referențiale dintre personaje sau evenimente și corespondenții lor din lumea reală și la tratarea „oarecum nonreferențială” a conținuturilor acestora.

În cazul, însă, al unui demers în centrul căruia se situează factorul intențional, ficționalitatea nu este o variabilă istoric determinată, ci este fixată odată și pentru totdeauna în momentul producerii textului. Drept urmare, texte mitologice precum cele invocate de Pavel nu ar fi cu adevărat ficționale deoarece au fost produse cu

scopul de a reprezenta revelația divină însăși și nu pentru a fi evaluate în exclusivitate după criteriile estetice, iar pierderea credinței nu ar atrage după sine modificarea acestei intenții originare. Dacă nu ar fi așa, atunci, extrapolând, chiar și *Biblia* ar putea fi o ficțiune și nu o carte despre revelația divină, pentru că mulți îi savurează povestirile ca și când acestea ar fi ficțiuni. Un asemenea tip de lectură ar pune pe primul plan calitățile poetice/estetice ale *Bibliei* și, prin tratamentul nonreferențial al enunțurilor, ar dilua substanțial semnificația ei religioasă, ceea ce ar contraveni scopurilor urmărite de autori. Intențiile acestora ar fi de fapt ignorate. Nu ar fi vorba, prin urmare, de o lectură potrivită pentru că textul a fost conceput ca *nonficțional*, statut pe care îl păstrează și în prezent chiar datorită intenției nonficționale a autorilor. În acest sens, putem afirma că evenimentele relatate în *Biblie* sînt menite a fi adevărate, ele prezentînd o dependență contrafactuală de fapte/evenimente ce ar fi existat: cu alte cuvinte, dacă faptele/evenimentele ar fi fost diferite, atunci și povestirile *Bibliei* ar fi fost diferite.

Ceea ce demonstrează acest scurt comentariu este că atitudinea adoptată de cititori față de text nu poate transforma un text nonficțional într-unul ficțional, că ea nu poate modifica statutul tipologic al textului, care este fixat odată pentru totdeauna de către producător în momentul producerii textului prin intenții comunicative specifice. În cel mai bun caz, am putea vorbi despre receptarea unui text nonficțional, cum ar fi *Biblia*, *ca și cînd acesta ar fi ficțional*. Precizarea atrage atenția asupra unei distincții necesare, între *a fi ficțional* ['being fiction'] și *a fi considerat drept ficțional* ['being regarded as fiction'] (vezi Currie 1990: 39; Ryan 1991: 77; și Searle 1979 [1975]), ultimul caz implicînd posibilitatea ca intenția autorului să fie ignorată. Așadar, o operă este ficțională dacă este produsul unor intenții specifice, anume *intenții ficționale*; în caz contrar, opera nu este cu adevărat ficțională, dar poate fi receptată ca fiind ficțională, situație în care problematica ficționalității este redusă la o chestiune de ordin estetic, ceea ce conțenează nefiind valoarea informativă a textului, ci aspectele legate de plăcerea lecturii.

În consecință, un text sacru este, în principiu, nonficțional chiar datorită lipsei intenției ficționale a autorilor. Un asemenea text permite, totuși, o tratare nonreferențială, ficțională, caz în care nu ar fi totuși vorba de modificarea statutului său tipologic, ci de un fenomen de receptare.

Referințe

- Banfield, Ann. 1982. *Unspeakable Sentences*. London: Routledge and Kegan Paul
- Chierchia, Gennaro and McConnell-Ginet, Sally. 2000. *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press
- Currie, Gregory. 1990. *The Nature of Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Currie, Gregory. 2010. *Narratives and Narrators. A Philosophy of Stories*. New York: Oxford University Press
- Dijk, Teun A. van. 1975. *Pragmatics and Poetics*. University of Amsterdam (Mss.)

- Galbraith, Mary. 1995. „Deictic Shift Theory and the Poetics of Involvement in Narrative”. În *Deixis in Narrative. A Cognitive Science Perspective*, Judith F. Duchan, Gail E. Bruder, Lynne E. Hewitt. Hillsdale (eds.), New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 19-60
- Grice, H. Paul. 1968. „Utterer’s Meaning, Sentence Meaning, and Word Meaning”. *Foundations of Language* 4, 225-242
- Grice, H. Paul. 1982. „Meaning Revisited”. În *Mutual Knowledge*, N. V. Smith (ed.). New York: Academic Press
- Joyce, James. 1965 [1915]. „Eveline”. În *Dubliners*. New York: The Viking Press
- Kuroda, S.-Y. 1976. „Reflections on the Foundations of Narrative Theory”. În *Pragmatics of Language and Literature*, Teun A. van Dijk (ed.). North Holland, 107-140
- Lawrence, D. H. 1934 [1915]. *The Rainbow*. Hamburg, Paris, Bologna: The Albatros
- Lawrence, D. H. 1977 [1921]. *Women in Love*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books
- Oltean, Ștefan. 1993. „A Survey of the Pragmatic and Referential Functions of Free Indirect Discourse”. *Poetics Today*, 14: 4, 691-714
- Oltean, Ștefan. 1999. „Fictionality as a Pragmatic and Referential Category”. *Journal of Literary Semantics*, XXVIII: 2, 92-104
- Oltean, Ștefan (2003). „On the bivocal nature of free indirect discourse.” *Journal of Literary Semantics*, 32, 167-176
- Pavel, Thomas G. 1986. *Fictional Worlds*. Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press
- Petrey, Sandy. 1990. *Speech Acts and Literary Theory*. New York and London: Routledge.
- Pratt, Marie Louise. 1977. *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*. Bloomington: Indiana University Press
- Rescher, Nicholas. 1996. „Questions About the Nature of Fiction”. În *Fiction Updated: Theories of Fictionality, Narratology, and Poetics*, Calin-Andrei Mihalescu and Walid Hamarneh (eds.). Toronto: University of Toronto Press, 30-38
- Ricoeur, Paul. 1984. *Time and Narrative* vol. 1. Chicago and London: The University of Chicago Press
- Ryan, Marie-Laure. 1991. *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press
- Schmidt, Siegfried J. 1982. *Foundations for the Empirical Study of Literature: the Components of a Basic Theory*. Hamburg: Buske
- Searle, John R. 1979 [1975]. „The Logical Status of Fictional discourse”. În John R. Searle, *Expression and Meaning*. Cambridge University Press, 58-75